

Doktori (PhD) címet szerzett Tóth Anikó Nikolett

Tóth Anikó Nikolett, a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék tanársegéde

2017. május 29-én summa cum laude eredménnyel védte meg

A számi (lapp) égtájnevek

című PhD-dolgozatát.

A bírálóbizottság összetétele a következő volt:

A bizottság elnöke: Dr. Hoffmann István, egyetemi tanár, az MTA doktora (DE)

Opponensek: Dr. Keresztes László, professor emeritus, az MTA doktora (DE)
Dr. Tamás Ildikó, tud. munkatárs, PhD (MTA BTK Néprajztudományi Int.)

tagok: Dr. Bogár Edit, tud. munkatárs, PhD (Belgrádi Egyetem)
Dr. Teperics Károly, egyetemi adjunktus, PhD (DE)
Dr. Zaicz Gábor, ny. egyetemi docens, PhD (PPKE)

Az értekezés témavezetője: Dr. Maticsák Sándor, egyetemi docens, PhD (DE)

*

Az értekezés tézisei

Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

Dolgozatomban a számi (lapp) tájékozódás nyelvi vetületével foglalkozom. A számik esetében meghatározó, hogy a Skandináv-félsziget északi részén élve hozzájuk képest tulajdonképpen minden délre található. Ez olyannyira meghatározza világlátásukat és gondolkodásmódjukat, hogy a számi atlaszokban sok esetben (a mi fogalmaink szerint) fejjel lefele szerepel Lappföld térképe.

Vizsgálatom célja a számi égtájnevek rendszerének monografikus feldolgozása, egyúttal a teljes számi lexikográfia forrásként való alkalmazásának bemutatása. Az égtájnevek kutatásával eddig csak érintőlegesen foglalkoztak, mélyebben nem tárgyalták sem az általános finnugrisztikában, sem a lappológiaiában, míg a számi szótáriródalom forrásértékének vizsgálata egyetlen számi összehasonlító lexikológiai vizsgálatban sem jelent meg.

A finnugor nyelvekben a helyviszonyok kifejezésével foglalkozó kutatások elsősorban a helyjelölő esetragok, az irányhármasság és a névutók vizsgálatára irányulnak. Ugyanakkor a testrésznevek grammatikalizációja és azoknak a helyjelölésben betöltött szerepük kapcsán (vö. pl. Sipőcz 2003) már felmerült az igény az ilyen jellegű kifejezések módszeresebb és átfogóbb vizsgálatára. Úgy

vélem, sokkal nagyobb figyelmet lehetne és kellene fordítani a helyre vonatkozó nyelvi kifejezések, kifejezésrendszerek kutatására, a helyjelölő terminusok kialakulásának szélesebb körű feldolgozására. Az égtájelnevezések vizsgálata fontos részét alkotja a térbeli tájékozódás nyelvi leírásának. Ezeknek a kifejezéseknek szerepük van a téri megismerés és az egyes népek világszemléletének a vizsgálatában. Egy ilyen jellegű kérdéskör kifejtése hozzájárulhat a téri gondolkodás és a nyelv viszonyával foglalkozó további kutatásokhoz.

A téma – azon kívül, hogy sok kultúrtörténeti adalékot foglal magában – lényeges ismeretelméleti kérdéseket és problémaköröket is érint. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogyan alakulhattak ki az égtájmegnevezések, mi alapján nevezték meg őket. A jelentésadás motivációinak a vizsgálata során választ kaphatunk arra, hogy miért esik egybe sok nyelvben a napszak és az égtáj elnevezése (például a magyarban vagy a lengyelben). A kognitív nyelvészeti kutatásokhoz kapcsolódva arra is keresem a választ, hogy ezek a megnevezések kizárólag geográfiai sajátosságokat reprezentálnak-e, ill. mennyiben lehet döntő szerepe a nézőpontválasztásnak egy alapjában véve útvonalat meghatározó téri viszony leírásában. A számi égtájmegnevezések kapcsán a legfontosabb kérdések: hogyan és miért jelölhet egy adott szó több irányt, létezhet-e egy irányra több elnevezés; miben tér el a számi égtájmegnevezés más nyelvek elnevezési módjaitól; ill. milyen eredményekkel járulhat hozzá a kutatás a számi dialektológiai vizsgálatokhoz és a nyelvváltozatok csoportosításának kérdésköréhez.

Az égtájnevek általános tipológiai vizsgálata fontos a jelenség megértéséhez, de ilyen rendszerező, átfogó elemzésre még nem került sor. Ehhez feldolgozom az egyes nyelvek, ill. nyelvcsaládok égtájmegnevezéseit tárgyaló tanulmányok eredményeit, valamint hozzáveszem saját, finnugor nyelveket érintő kutatásaimat. A számi égtájnevek rendszere azonban több szempontból is eltér a kutatásba eddig bevont (elsősorban germán, ill. afrikai, ausztráliai) nyelvekből kapott eredményektől, így ennek a szókincsnek a vizsgálata különösen fontos. Az etimológiai és szemantikai elemzésen túl az egyes nyelvváltozatok eltérő égtájnévhasználatát is szisztematikusan összevetem. Ezeknek a szavaknak az elemzése a lexikológiai variabilitás kérdésköréhez is kapcsolódik. Utóbbihoz a rendelkezésemre álló összes forrás feldolgozása járul hozzá. Kutatásom során az általam ismert számi lexicográfia teljességét megvizsgáltam, 41 (9 déli, 1 umei, 2 pitei, 4 lulei, 14 északi, 3 inari, 5 kolta, 3 kildini) számi szótárból gyűjtöttem adatokat. A nyolc irányra ez alapján összesen 45 különböző lexémából keletkezett számi égtájmegnevezést dolgoztam fel. Ez tartalmazza az összes számi nyelvváltozatot, amelyről valaha feljegyzés készült, lefedve az 1738-tól 2016-ig terjedő időszakot. Az írásos forrásokat anyanyelvi beszélők szóbeli, ill. írásbeli közlései egészítik ki.

Fontos, hogy a rendelkezésünkre álló számi szótárirodalmat kritikusan, de teljességében vegyük figyelembe. Az összes szótár forrásként való felhasználásának oka, hogy így sokkal összetettebb és valósabb képet kapunk. Ha csak a főbb, és nyelvváltozatonként egy-egy szótárt vettem volna alapul, számos adat rejtve maradt volna, s az egyes kifejezések előfordulási gyakoriságával kapcsolatban sem lehetne következtetéseket levonni (az északi számiban például több kifejezést is találunk a délre, azonban míg a *čuovgaš* mindössze egy szótárból adatható, addig a *lulli*, *máddi* több forrásban is szerepel).

Az egyes számi nyelvváltozatok lexicográfiájának tudománytörténeti (kritikai) vizsgálatát és véleményezését több okból is fontosnak tartom.

a) Ilyen jellegű részletes vizsgálatra eddig még nem került sor. Az eddigi legalaposabb áttekintést Håkan Rydving (2013) adja dialektológiai munkájában. Monográfiájában az egyes nyelvváltozatok lexikai variabilitását a napnevek és testrésznevek önálló dialektológiai vizsgálatán keresztül mutatja be. Munkájának első felében a számi nyelvváltozatok csoportosításával foglalko-

zik az első írásos művek megjelenésétől napjainkig, érintve az egyes nyelvváltozatok szótárainak rövid bemutatását. Rydving adatai azonban kizárólag az Atlas Linguarum Europae nyelvgyűjtésből (2000-es évek) származnak, ezeket nem veti össze az elmúlt közel 300 év gazdag lexikai forrásainak adataival, ezáltal egy lényeges, kronológiai/diakrón szempontú elemzést hagy ki munkájából.

b) A számi szótárak értékes és egyedülálló forrásai a számi nyelvészeti kutatásoknak, diakrón és dialektológiai szempontból is. A számi nyelvváltozatok kevés írásbeli forrással rendelkeznek, ráadásul ezek nyelvjárási hovatartozásának a megállapítása sokszor lehetetlen. A szótárak jelentős részében precíz nyelvjárási gyűjtésekkel van dolgunk, ismerjük a gyűjtés és kiadás pontos idejét és helyét (akár településekre lebontva), például Hasselbrink vagy Grundström műveiben.

c) A számi nyelvek/nyelvjárások elkülönítésének kérdésköre folyamatosan vita tárgyát képezi. Dolgozatom célja nem csupán a főbb nyelvváltozatok égtájnevrendszerének leírása. Mivel ezek irányjelölő szavak, amelyekben a jelentésváltozás sokszor a természeti viszonyok miatt következett be, fontos tudni, hogy az adott kifejezést pontosan mely területen használták, használják. A kutatásomban ezért részletes nyelvjárási térképen ábrázolom őket, ennek köszönhetően sokkal árnyaltabb képet kapva az adott nyelvjárások, subdialektusok végső csoportosításáról.

d) A számi lexikográfia 1738 óta (az első, nyomtatott számi szótár megjelenésétől) változó intenzitással ugyan, de folyamatosnak tekinthető, így a források összevetésével diakrón vizsgálatok is lehetségesek.

Mindezekből adódóan úgy gondolom, hogy a számi lexikográfia szorosan összekapcsolódik a számi dialektológiával, jelentős forrásanyagot biztosítva ilyen jellegű vizsgálatok számára. Fontosnak tartom ezek forrásként való használatát, illetve a számi lexikográfia tudománytörténeti áttekintését.

A dolgozat felépítése

Az első fejezet az égtájnevek rövid kutatástörténeti áttekintése. Itt arra keresem a választ, hogy az eddigi nyelvészeti munkák milyen szempontból közelítették meg a jelenséget, illetve milyen következtetésekre jutottak. A fejezet összefoglalásaként a kutatómódszertani szempontokat csoportosítom.

A második fejezetben az égtájak és az ehhez köthető jelenségek fogalom-meghatározásait tekintem át. Az áttekintés tanulságaként megállapítható, hogy ezek definiálása pontatlan a tájékozódásban betöltött szerepük és az irányok valóságban való meghatározása során. A legfontosabb kérdés pedig, hogy ezek az eltérések és pontatlanságok befolyással vannak-e az irányoknak a megnevezésére.

A harmadik fejezetben az égtájnevek átfogó vizsgálatát végzem el, felhasználva a korábbi kutatások eredményeit, valamint a saját gyűjtéseimből származó adatokat. A számi égtájnevek minél pontosabb és átfogóbb vizsgálatához felhasználtam kutatási eredményeimet a balti finn (azaz finn, észt, karjalai, vepsze, izsór, lív, vót) nyelvek égtájmegnevezéseiről. Bár a balti finn nyelvek más szavakkal nevezik meg az égtájakat, mint a számi, és a főbb motivációk is eltérőek, mégis mind nyelvtörténeti, mind areális szempontból fontosnak tartom a balti finn nyelvek bevonását az általános vizsgálatokba. Az általam gyűjtött és feldolgozott balti finn adatokkal kiegészítve taglalom az égtájnevek tipológiáját. Csoportosításom újszerű, a számi égtájnevek rendszere jelentős eltérést mutat az eddigi szakirodalom (leginkább indoeurópai és afrikai nyelveken alapuló) kategóriáihoz képest. Az összevetést az is indokolja, hogy a számi nyelvben (különösen az északi, inari, kolta és kildini nyelvváltozatokban) finn és karjalai hatások figyelhetőek meg.

A vizsgálat során kiderül, hogy ezeknek a szavaknak nagy szerepük volt a beszélő számára önmaga és a környezete viszonyának meghatározása során. Az etimológiai vizsgálatok segítségével az ezekhez az elnevezésekhez kapcsolódó kifejezések, összetételek is érthetővé válnak.

A negyedik fejezettel kezdődik tulajdonképpen a számi rész, ahol először is a számi források és az adatok részletes bemutatását végzem el. Kiemelkedően fontos annak megállapítása, hogy a gyűjtés mely területekről való. Tekintve hogy közel 400 ezer km²-nyi területről van szó (ahol több nyelv areális hatásával is számolhatunk), a pontos helymeghatározások fontossá válhatnak egy-egy kérdés megválaszolása során. Például Halász Ignác déli-lapp szótára esetében a gyűjtés helyét és a nyelvváltozatok meghatározását térképen követve kiderül, hogy tulajdonképpen inkább a déli számi terület északi részétől egészen a pitei területig járt.

Az északi számi területi felosztásában és a források lokalizációjában nagy segítségemre voltak a számi égtájak, mivel az északi számiban területileg pontosan kimutatható eltérés van az égtájak megnevezése és azok jelentése, valamint a teljes rendszer között. Az adatokból kiindulva sokszor könnyebben megállapítható a források nyelvjárási háttere, mint a kiadás- és tudománytörténetből kiindulva, amelyek eddig nem is vezették biztos válaszhoz a nyelvészeket. – Fontos megjegyezni, hogy a beszélők is a szókincs alapján tudják felfedni sokszor egy-egy beszélt nyelvváltozat „hovatartozását” (Rydving 2013: 19).

Az ötödik fejezetben a számi égtájnevek etimológiai vizsgálatát végzem el, 45 lexéma eredetét vizsgálom. Ezek negyede két vagy több égtájat jelöl. Az eltérő jelentések általában különböző nyelvváltozatokból adathatók, de előfordul olyan is, amikor egy dialektuson belül jelöl az adott lexéma két égtájat. A nevek háromötöde egyelemű, a többi összetett szó. A korpusz egyharmada ősi eredetű lexémára vezethető vissza, néhány protolapp, ill. belső keletkezésű szó mellett három finn, négy skandináv/germán és hat orosz jövevényszót adatoltam. Az orosz jövevényszavak csak a keleti számiba kerültek be.

A hatodik részben a számi égtájnevek motivációit vizsgálom. A legfőbb kategóriák: a fényviszonyok és égtájak összekapcsolása; a Nap mint égitest és annak mozgása; a tenger, víz, folyó szerepe a tájolásban; egyéb térszinformák és földrajzi körülmények; a szél iránya; de szerepet kap a napszakokkal és évszakokkal való megnevezés, a deiktikus irányok használata, sőt, még a madarak repülési iránya is. Érdekes, hogy a számiból hiányzik a pontosító jelzők használata, ami a balti finn nyelvekben megfigyelhető.

A hetedik fejezetben rendszerezem az egyes nyelvváltozatok égtájneveit. Ábrákkal szemléltetem az umei és pitei, a lulei; az északi, az inari és keleti égtájnévrendszereket, bemutatva az egyes megnevezések „elforgását”, azaz azt, hogyan követi a folyók irányát (és a rénszarvasok vándorlását) egy-egy lexéma jelentése. Mindezt a 8. részben foglalom össze. A forgás ékes példája a *nuorta* szóalak, amely a következő jelentésváltozáson megy végig Lappföld déli csücskétől a legkeletibb pontjáig: *nuorta* 'észak (D, U, L)' > 'északkelet (L)' > 'észak (É_{sv})' > 'kelet' (É_{No}) > 'délkelet' (K) > 'dél' (K).

Az égtájnevek kutatástörténete

A nyelvcsaládok közül az indoeurópai nyelvek kapcsán jelent meg a legtöbb tanulmány, illetve monográfia, de a nyelvenkénti elosztás már nem várt arányokat mutat, mivel elsősorban a német és a skandináv nyelveket érinti a vizsgálatok nagy része (német: Wehrle 1905, Reuter 1934; skandináv: Weibull 1928, Beckman 1938; dán: Ekblom 1941, Huisman 1954, Ellegård 1954–1955, 1960, Haugen 1957, Sköld 1964; izlandi: Einarsson 1942, 1944, 1952, 1953, Sköld 1965). Más indoeurópai nyelvet érintő tanulmányra csak egy helyütt bukkantam: ez Inosztrancev 1911-es írása a perzsa égtájnevekről. A közelmúltban viszonylag kevés új mű született e témakörben, azok is főként a

nem európai kultúrához tartozó nyelvekkel foglalkoznak. Az afrikai nyelvek égtájmegnevezéseiről ld. Dimmendaal–Rottland 1996, Brauner 1998, Mietzner–Rous 2006, Mietzner–Pasch 2007, az esz-kimóról Fortescue 1988a, 1988b. A csendes-óceáni térséget vizsgálja Fortescue 2011, Hamacher–Fuller–Norris (2012), Levinson 1992, 1997 és Haviland 1993, 1998. Kifejezetten több nyelv összevetésén alapul Brown (1983), valamint az ezt továbbgondoló Heine (1997) írása, melyben 127 nyelv irányhasználatát veti össze.

A tanulmányok közül a legnagyobb hatású írásnak mindenképpen Knut Tallqvist 1928-as munkáját kell tekintenünk (*Himmelgegend und Winde*), melynek elméleti kerete apróbb változtatásokkal az összes eddigi, finnugor nyelveket érintő munka alapjául szolgált. Adattárára később a minket közelebről érintő kutatások közül Tryggve Sköld (1964) és Beóthy Erzsébet (1967) is nagymértékben támaszkodott. Az egyetlen monográfia Beóthy Erzsébet 1967-es könyve (*Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen*). Ebben olyan kutatási szempontokat fogalmaz meg, melyek a mai napig fontos irányelveknek tekinthetők. Beóthy szerint a finnugor nyelvek égtájneveinek nyelvészeti feldolgozása több okból is hasznos lehet. A jelentés-tani feltevések, melyek szerepet játszanak az égtájmegnevezések kialakulásában, hosszabb távú kutatási tervet kínálhatnak a nyelvészek számára. További feladatot jelent ennek a jelentéscsoportnak valamennyi kifejezését összegyűjteni és ezeket összehasonlítani az egyes finnugor nyelvekben (Beóthy 1967: 1). Ilyen jellegű vizsgálatot a finnugrisztikában eddig még nem végeztek.

A vogul nyelv égtájneveivel foglalkozott Sz. Kispál Magdolna (1944–1948, 1949, 1950), a finnt kutatta Inkilä 1937, 1938, Antila 1952, Hakulinen 1975, Sivula 1986, Räisänen 1986, 1988, Takala 1990. Az észttel foglalkozott Neetar 1991, 2000, Tóth Sz. 2006, a karjalaival Tóth 2011, 2013. A számi nyelv tájékozódásrendszerét vizsgálta a skandináv *nuorta* kapcsán Sköld (1964), míg a 'le; kelet; dél' jelentésű *lulle* részletes vizsgálatát adta Toivonen 1954. A mordvin égtájnevekről írt Maticsák–Tóth 2015.

Fogalmi kérdések

Az égtájak a földrajzi terminológia alapján a természetben való tájékozódás céljából felvett, a Föld felszínén rögzített irányokként határozhatók meg. Antropológiai és nyelvészeti szempontok alapján négy fő égtájról beszélünk, de léteznek másod- és harmadrendű égtájak is. A földrajzi terminológia két fő irányt különböztet meg, észak–délit és kelet–nyugati. Az északi és déli irány a Föld pólusai felé mutat (Északi-sark, Déli-sark), a keleti és nyugati irányt a Föld forgási iránya határozza meg.

A főégtájak esetén a kelet–nyugati irányra merőlegesen és vele vízszintes síkban van az északi–déli irány. Ezeknek a közeit másodrendű vagy mellékégtájként szokás meghatározni (északkelet, délkelet stb.), melyek között az ún. harmadrendű égtájak (észak-északnyugat stb.) helyezkednek el.

Fő égtájak: észak É, dél D, kelet K, nyugat Ny; másodrendű égtájak: északkelet ÉK, délkelet DK, északnyugat ÉNy, délnyugat DNy; harmadrendű égtájak: észak-északkelet ÉÉK, kelet-északkelet KÉK, kelet-délkelet KDK, dél-délkelet DDK, észak-északnyugat ÉÉNy, nyugat-északnyugat NyÉNy, nyugat-délnyugat NyDNy, dél-délnyugat DDNy.

A horizont síkja az alapja a földfelszínen való eligazodásnak a csillagászati földrajzban. Eszerint kezdetben könnyen meghatározható irányokat használtak a tájékozódáshoz, mint például a Nap delelésének irányát, amelyet a földbe szúrt bot árnyékának a megfigyelésével állapítottak meg, valamint a Sarkcsillag jelölte az északi, illetve a napéjegyenlőség idején kijelölhető keleti és nyugati irányokat (Gábris–Marik–Szabó 1998: 24–25). A számi égtájmegnevezések esetében sokszor az égtájnevek és a szelek elnevezése egybe esik, ez nem példa nélküli a tájékozódás során. Az ókorban a Földközi-tenger hajósai a szelek irányát is rögzítették; később az égtájakat ezek alapján nevezték

meg. Ez a jelenség magyarázza a szélrózsa kifejezés használatát is a világtájakra (Szabó–Borsy 1983: 7; Gábris–Marik–Szabó 1998: 25). Eleinte nyolc égtájat tüntettek fel, később egy tizenkettes felosztás elterjedt, mely egészen a 16. századig megmaradt a geográfiában. Ugyanakkor már az ókorban volt rá törekvés, hogy egy főégtáj kezdőirányként való kijelölésével, szögek segítségével határozzák meg a többi irányt. (Ez magyarázhatja a *nord* etimológiáját is: *nord* 'észak' < ósk. *norðr* < ieur. **n•to-* ~ **n•tro-* 'balra/alatt' = kelethez képest balra-lent', Kluge 2002: 655). Fontos megjegyezni, hogy bár az É–D-i iránynak már a kezdetektől jelentős szerepe volt, de ez nem minden esetben érvényesült. Például a középkori szerzetesek a térképeket K–Ny-i függőleges tájolással készítették, annak ellenére, hogy ezeknek az irányoknak a pontos kijelölése csak napéjegyenlőség idején lehetséges, míg az északi irányt minden éjjel a Sarkcsillag alapján, míg a déli irányt minden nappal, a Nap mozgása alapján kijelölhetjük (Szabó–Borsy 1983: 7–8). A számik (és a balti finnek) számára ez a viszonyítás a szélsőséges földrajzi körülmények miatt nem lehetséges a déli, valamint a keleti és nyugati irányok kijelölésére, az észak meghatározásában azonban igen. Ezzel magyarázható, hogy a balti finn nyelvekben az északi irányra találjuk a legkevesebb eltérő kifejezést (elsősorban a *poħja* 'alap' jelentésű alakot használják – ennek esetében a Sarkcsillag a viszonyítási pont).

A jelentéstani megkülönböztetés alapján azt mondhatjuk, hogy az égtájnevek a beszélő környezetéhez való viszonyán alapuló irányjelölő szavak absztrahálódásával keletkezett konkrét fogalmak. A kezdeti irányjelölő értelemben használt kifejezések a beszélő számára a Föld pólusaitól függetlenül alakultak ki.

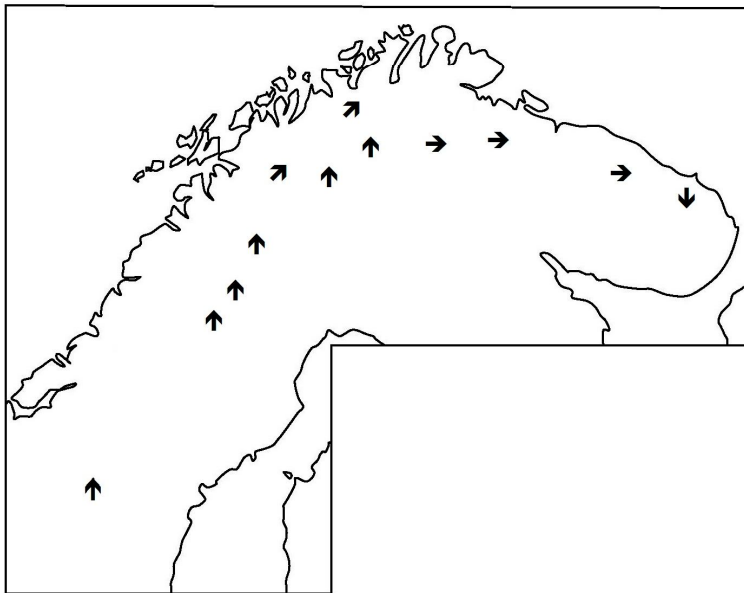
A vizsgálat eredményei

A számi égtájmegnevezésekben egy különös sajátosságot figyelhetünk meg: egy szóalak több irányt is jelölhet (Tóth 2009, 2010). Ennek okát a földrajzi tájékozódás különlegességében kell keresnünk, amely a teljes rendszer 90 fokos elforgását eredményezi, követve a Skandináv-félsziget partvonalát, azaz tulajdonképpen a fő tengelyek változnak. Megvizsgálva a számi égtájneveket és irányokat, a kutatás eredményeképpen a következőket állapítottam meg:

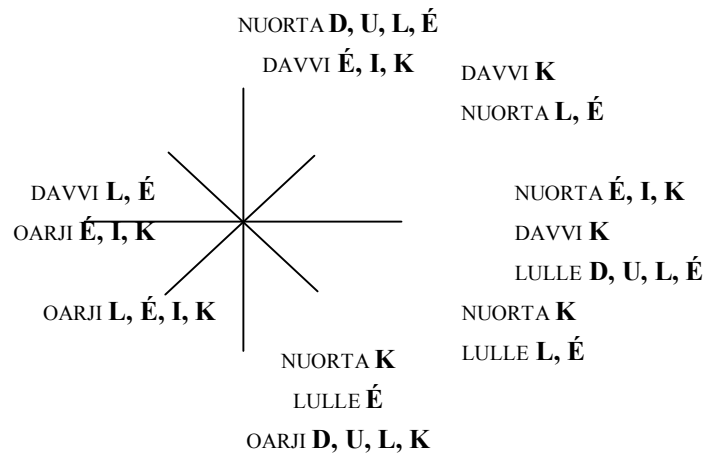
a) Az egyes számi nyelvváltozatok égtájnévrendszere követi a félsziget földrajzi jellegzetességeit. A fő motiváció a folyók folyási iránya, valamint ezekkel párhuzamosan a völgyek, fjordok szabdalta vidék. Ez alapján a déli és umei esetében egy K–Ny-i fő tengely a tájékozódásuk alapja. A lulei számiknál – ahol az első jelentésváltozásokat tapasztaljuk – ÉNy–DK a fő irány. Továbbhaladva észak, majd kelet felé a Skandináv-félsziget partvonala, illetve a déli területekről ideérő folyók folyási iránya alapján változik a fő tengelyirány előbb DK–ÉNY, majd a legészakibb területeken D–É felé. Keletebbre, a Kola-félszigeten pedig a kolta, de még inkább az akkalai és teri számik lakóterületén a fő tengely ÉK–DNy, ill. NY–K-i irányú.

b) Így a főbb irányok nyelvváltozatonként 45 fokos eltérést mutatnak, ugyanakkor a két végső pont között ez elérheti a 180 fokos különbséget. Ez alapján is láthatjuk, milyen szoros a kapcsolat a nyelv és a valóság között; az irányok meghatározói nemcsak a tájékozódásban, hanem a jelentésváltozás során is fontos szerepet játszanak.

A „forgás” legékesebb példája a *nuorta*, amely minden nyelvjárásban megtalálható, de irányjelölése a különböző nyelvjárásokban és a különböző földrajzi helyeken eltér.

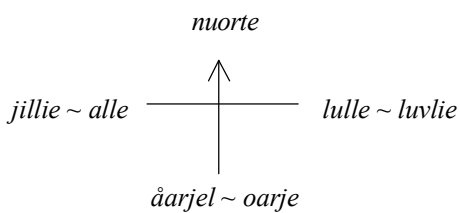

Az „egy lexéma = több irány” jelenséget a következő ábrán szemléltetem:

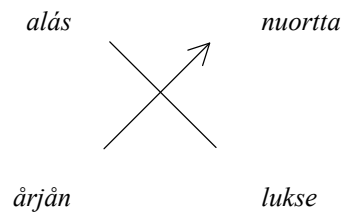

Az irányok elforgása a következőképpen vázolható fel (délről észak, északkelet és kelet felé haladva):

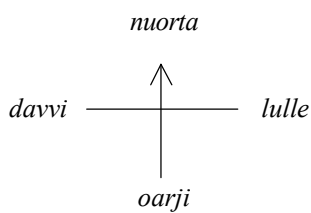
a) A déli, umei és lulei égtájnevek

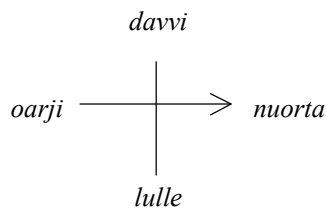
b) lulei északi nyelvjárás

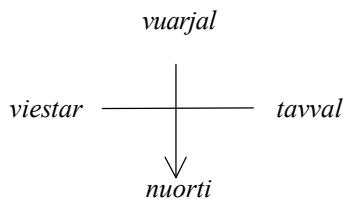
- c) A svéd területen használt, luleihez közeli északi számi égtájnevek

- d) A (norvégiai, finn) északi számi égtájnevek

- e) Keleti számi égtájnevek

Összességében elmondhatjuk, hogy a számi égtájnevek változatossága a következő okokra vezethető vissza.

a) Az egyik a nyelv(járás)i variabilitás, melynek következtében a különböző nyelvek/ nyelvjárárok más lexémák alapján nevezik meg az égtájakat. Noha ez alapján vannak eltérések az egyes rendszerek között, ez nem vezet jelentésváltozáshoz. A déli, umei (és pitei) ugyanazokból a lexémákból építkeznek (*alle, lulle, oarji, nuorta*). A lulei száminak sok kal gazdagabb kifejezőkészlete van az égtájak megnevezésére. Az északi számi rendelkezik a legnagyobb anyanyelvi beszélőközösséggel és egyben ez a legkutatottabb, azaz a legtöbb szótár és forrás áll rendelkezésünkre, ennek következtében a legtöbb kifejezést, összetételt itt tudtam gyűjteni. Az északi számi területi kiterjedtsége és változatos földrajzi jellemzői miatt itt fordul elő leginkább az „egy lexéma = több irány” jelenség is, ezért különösen fontos a szókinccsvizsgálat szempontjából.

A lulei és az északi számi határán figyelhető meg először a égtájnévrendszerben bekövetkező elforgás, a 45 fokos eltérés (É > ÉK), de ezt csak a régebbi forrásokból tudtam adatolni. Az északi számiban – a délebbi svéd területeken (c ábra) és észak-keletre eső norvég és finn oldalon (d ábra) – egyszerre él a két (jelentés)rendszer, azaz az É > K irányváltás. Az inari égtájnévrendszere a legegyszerűbb, a (norvég/finn) északi számmal megegyező lexémákkal, jelentésváltozás nélkül.

A kolta és kildini számiban ismét változatos és gazdag szókinccset találunk. Az északi számiban kiteljesedő 90 fokos elforgás után itt újabb 45 fokot, majd a Kola-félsziget keleti végében az akkalai és teri számiban ismét 45 fokot fordul a rendszer. Mindezt példaként a *nuorta* szóalakon bemutatva a következő jelentésváltozás megy végig Lappföld déli csücskétől a legkeletibb pontjáig: *nuorta* 'észak (D, U, L)' > 'északkelet (L)' > 'észak (É_{sv})' > 'kelet' (É_{No}) > 'délkelet' (K) > 'dél' (K).

b) A nyelv(járás)i variabilitás mellett az eltérő motivációk játszanak jelentős szerepet. A legfőbb elnevezési módok bemutatása alapján láthattuk, hogy a számiban a természeti viszonyok, ill. az ezekkel kapcsolatos megfigyelések jelentik a névadás alapját, ugyanakkor ezek az esetek többségében (az általam vizsgált 47 lexéma közül 37) mindig ugyanazt az irányt jelölik, tehát egy égtájnévjelentéssel rendelkeznek. Ennek magyarázata, hogy ezek a kifejezések nem terjedtek el, égtájnévként nem a teljes számi nyelvi területen használatosak, hanem csak annak egyes nyelveiben/nyelvjárásaiban. Ráadásul ezek a kifejezések nem az irodalmi nyelvváltozatok „hivatalos” égtájnevei, hanem nyelvjárás, subdialektusi szinonimák.

Adattáramban hat lexémának két-két égtájnévjelentése van. Jelentésük a főégtáj és a hozzá legközelebbi mellékégtáj között ingadozik. Ezt azzal lehet magyarázni, hogy az égtájak nem egy bizonyos pontot jelölnek, vagyis az É tulajdonképpen nem egy pont, hanem az ÉK és DK közötti terület.

Szinte minden számi nyelvben/nyelvjárásban megtalálhatók a deiktikus *lulle* 'lent' és *alle* 'fent', a tenger irányát jelző *davvi* 'mély' > 'messze kint a tengeren; távol', az *oarji* 'messziről érkezett' és a skandináv eredetű *nuorta* 'észak' alapjelentésű szavakból keletkezett égtájnevek, amelyek több irányt is jelölhetnek. A jelentésváltozás fő motivációja a természeti viszonyok (a folyók folyási iránya, a fjordok és völgyek iránya, a Skandináv-félsziget partvonala) nyelvi leképezésében rejlik, valamint számottevő a rénszarvasok vonulási irányának jelentése, melynek fő iránya a partvontól a szárazföld belseje felé az égtájnevek fő irányával megegyezően változik.

Az égtájnevek kialakulása során meghatározó szerepe van a környezeti jellemzőknek, a földrajzi körülményeknek, mivel az eltérések más motivációkat eredményeznek, valamint annak, hogy az adott nyelv mennyire egységes, van-e irodalmi nyelve, azaz egyfajta nyelvtervezés során alakult-e ki az égtájnévrendszer (az irodalmi nyelv egységesítő törekvése miatt elveszhetnek a nyelvjárásokban használt különféle kifejezések). Fontos mozzanat az adott közösség kapcsolata a természettel. A számik számára ez különös jelentőségű, ezért sokszor nem homályosult el az égtájnevek eredeti jelentése (vö. *alle* 'magas; nyugat'; *lietni* 'nyár; dél' stb.). Az égtáj iránya földrajzi környezet hatására változhat.

A kutatás során egyértelműen kitűnt, hogy a névadásban döntő fontosságú a beszélő helye az irány meghatározása során. Ez a viszonyítás az oka, hogy változhat az égtáj jelentése, mert változik a honnan/hová irány útvonala. A kognitív nyelvészetben ezzel ellentétben az égtájakat olyan irányoknak tekintik, ahol a nézőpontválasztásnak nincs szerepe. Ennek figyelmen kívül hagyása azonban lehetetlenné tenné a névadás megértését, sőt, a számi esetében azt a jelenséget is, miért jelölhet egy lexéma több irányt is, például az északi számin belül, de nyelvváltozatonként is eltérően.

A szemantikai vizsgálat során kiderült, hogy a számiban a földrajzi jellemzőkön, ill. a természeti jelenségeken (folyó folyási iránya, ill. hogy hozzájuk képest minden délre van) alapuló névadás a legfontosabb, szemben más nyelvekkel, amelyekben a Nap látszólagos mozgása alapján történő megnevezés a legproduktívabb. Fontos kiemelni azt is, hogy a balti finn nyelvekkel összehasonlítva is eltér a számi égtájnevek rendszere, annak ellenére is, hogy nemcsak rokon nyelvek, hanem területileg szomszédos népekről van szó, hasonlóan szélsőséges természeti viszonyokkal. A balti finn nyelvek égtájnévrendszerében a Nap is szerepet kap, bár nem olyan mértékben, mint az indo-európai vagy magyar nyelv esetében.

A dialektológia vizsgálat és a számi lexikográfia égtájneveinek feldolgozása fontos eredményekkel szolgált. Lexikailag a déli, umei és pitei számi szorosán összetartozik. A lulei irodalmi változata megegyezik ezzel, azonban az északi területein már a svéd északi számmal azonos az égtájnevek rendszere. Az északi számiban egyértelműen kimutatható, hogy két egymástól teljesen eltérő égtájnévrendszerrel kell számolnunk. Az inari, ahogy arra legújabban Rydving is rámutat, lexikai szempontból leginkább középső nyelvváltozatnak tekinthető a nyugati és kelet számi nyelvváltozatok között. Ezt alátámasztja az égtájnevek rendszere is. A kolta számitól keletre újabb lexikai váltást tapasztalunk. A koltában ugyanakkor kis mértékben a karjalai hatás, a kildini, akkalai és teri esetében pedig az orosz hatás is megfigyelhető.

Ami az etimológiai megoszlást illeti, a korpusz egyharmada ősi eredetű lexémára vezethető vissza, pl. FU *alle*, *bæive*, *davvi*, *ijá*, *lulli*, FP *kaska*, *kesi*, *oarji*, *saujj*. Protolapp lehet a *guovllo*, *sævdnjaš*, belső keletkezésű a *čuovgaš*, *kučán*. Finn átvétel az *iðdedes* töve, a *madda* és a *mǣrr*. Skandináv/germán jövevényszó: *ää'pp* ~ *appal*, *nuorta*, *ovsta*, *viestar*. Orosz elemek: *lietni*,

oobbdneĵ, pioberežnehke, pioližnehke, stok, zāpat. Az orosz jövevényszavak csak a keleti számiba kerültek be. Négy közülük egy égtájat jelöl, kettő pedig kettőt (egy fő- és az azzal szomszédos mel-lékégtájat). A skandináv jövevényelemek közül csak egy jelöl egy égtájat (*ovsta*), a többi több égtáj megnevezésére szolgál. Ennek két oka lehet: egyrészt az orosz jövevényszavak kései átvételek, azaz a számik már „kész” jelentéssel vették át őket, míg a sokkal korábbi skandináv jövevényszavak jelentése még nem szilárdult meg. Másrészt a skandináv jövevényelemek hatóköre lényegesen nagyobb volt, számos nyelvváltozatba eljutottak, ahol a „forgás”, a 45 fokos eltérések miatt más és más jelentést kaphattak (hasonlóan néhány ősi eredetű főégtájnévhez).

Irodalom

- ALE = Alinei, M. L. (szerk.): Atlas Linguarum Europae. Assen – Róma, 1983.
- Antila, Saara (1952), Ilmansuuntien nimityksiä suomen murteissa. Helsinki. [Gradutyö.]
- Beckman, Nataneal (1938), Nordbornas väderstreck. Fornvännen 33: 252–255.
- Beöthy, Erzsébet (1967), Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen. Uralic and Altaic Series 84. Indiana University Publications, Bloomington – The Hague.
- Brauner, Siegmund (1998), Directions/spatial orientations in African languages: further cases. In: Zima, Petr – Tax, Vladimir (eds), Language and location in space and time. LINCOS studies in theoretical linguistics 7. München. 27–35.
- Brown, Cecil (1983), Where do cardinal direction terms come from? *Antropological Linguistics* 25/2: 121–161.
- Dimmendaal, Gerrit – Rottland, Franz (1996), Projective space and spatial orientation in some Nilotic and Surmic languages. In: Zima, Peter (ed.), Space and direction in languages. Institute of Advanced Studies at Charles University and Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague. 66–78.
- Einarsson, Stefán (1942), Terms of direction in modern Icelandic. *Scandinavian Studies, Illinois Studies in Language and Literature, Presented to George F. Flom by Collegaues and Friends*. Urbana, Illinois. 29: 37–48.
- Einarsson, Stefán (1944), Terms of direction in old Icelandic. *The Journal of English and Germanic Philology*. Urbana, Illinois. 43: 265–283.
- Einarsson, Stefán (1952), Áttatáknir í islenzku nú á dögum. *Skínir, Reykjavík*. 126: 153–167.
- Einarsson, Stefán (1953), Áttatáknir í fornritum. *Skínir, Reykjavík*. 127: 165–199.
- Eklblom, Richard (1938), Den forntida nordiska Orienteringen och Wulfstans resa till Truso. *Fornvännen*. 33: 49–68.
- Eklblom, Richard (1941), Väderstrecksuppfattningen i det forntida Danmark. *Fornvännen* 36: 279–294.
- Eklblom, Richard (1941–1942), Alfred the Great as geographer. *Studia Neophilologica. A Journal of Germanic and Romanic Philology* XIV: 115–144.
- Ellegård, Alvar (1954–1955), De gamla nordbornas väderstrecksuppfattning. *Lychnos, Uppsala*. 1–20.
- Ellegård, Alvar (1960), The old Scandinavian system of orientation. *Studia Neophilologica, Uppsala*. 32: 241–248.
- Fortescue, Michael (1988a), Eskimo orientation systems. *Meddelelser om Grønland, Man & Society* 11. Commission for Scientific Research in Greenland. Copenhagen.
- Fortescue, Michael (1988b), Language relations across Bering Strait: Reappraising the archaeological and linguistic evidence. Cassel, London – New York.
- Fortescue, Michael (2011), Orientation systems of the North Pacific Rim. *Museum Tusulanum, Copenhagen*.
- Gábris Gyula – Marik Miklós – Szabó József (1998), Csillagászati földrajz. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hakulinen, Lauri (1975), Kaakko ilmansuunnan nimityksiä. *Virittäjä* 79: 364–370.
- Hamacher, Duane W. – Fuller, Robert S. – Norris, Ray P. (2012), Orientations of linear stone arrangements in New South Wales. *Australian Archaeology*, 75: 46–54.
- Haugen, Einar (1957), The semantics of Iceland orientation. *Word, Journal of the Linguistics Circle of New York*. 13: 447–459.
- Haviland, John B. (1993), Anchoring, iconicity, and orientation in Guugu Yimithirr pointing gestures. In *Journal of Linguistic Anthropology* 3: 3–45.
- Haviland, John B. (1998), Guugu Yimithirr cardinal directions. *Ethos* 26: 25–47.
- Heine, Bernd (1997), *Cognitive foundations of grammar*. Oxford University Press, New York – Oxford. 35–65.
- Huisman, J. A. (1954), Ekliptik und Nord/Südbezeichnung im Indogermanischen. *Kuhns, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, Göttingen*. 71: 97–103.
- Inkilä, Arvo T. (1937), Huomioita partikkelien synnystä. *Virittäjä* 41: 71–82.
- Inkilä, Arvo T. (1938), Vuorokauden ositus ja ilmansuunnat vanhojen juvalaisten tietämyksessä. *Virittäjä* 42: 21–39.

- Jackendoff, Ray – Landau, Barbara (1993), „What” and „where” in spatial language and spatial cognition. *Behavioral and Brain Sciences* 16: 217–265.
- Jackendoff, Ray (1992), *Languages of mind: essays on mental representation*. MIT Press, Cambridge.
- Sz. Kispál Magdolna (1944–1948), Világtájak nevei az ugor nyelvekben I. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 50–56.
- Sz. Kispál Magdolna (1949), Világtájak nevei az ugor nyelvekben II. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 130–136.
- Sz. Kispál Magdolna (1950), Világtájak nevei az ugor nyelvekben III. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 185–207.
- Kluge, Friedrich (2002), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Walther Mitzka. 24. Auflage. Walter de Gruyter. Berlin – New York.
- Langacker, R. W. (1987), *Foundations of cognitive grammar*. Vol. 1. *Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, R. W. (1990), *Concept, image and symbol. The cognitive basis of grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Levinson, Stephen C. (1992), Language and cognition: The cognitive consequences of spatial description in Guugu Yimithirr. Working Paper#13. Nijmegen, Netherlands: Cognitive Anthropology Research Group, Max Planck Institute for Psycholinguistics.
- Levinson, Stephen C. (1997), Language and cognition: The cognitive consequences of spatial description in Guugu Yimithirr. *Journal of Linguistic Anthropology* 7/1: 98–131.
- Maticsák Sándor – Tóth Anikó (2015), A mordvin égtájnevekről. *Argumentum* 11: 195–210.
- Mietzner, Angelika – Pasch, Helma (2007), Expressions of cardinal directions in Nilotic and in Ubangian languages. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*. (Vortrag gehalten auf der WOCAL 5, Addis Adebä). http://www.skase.sk/Volumes/JTL10/pdf_doc/2.pdf
- Mietzner, Angelika – Rous, Susanne (2006), Himmelsrichtungen in nilotischen und tschadischen Sprachen. Beiträge zur 1. Kölner Afrikawissenschaftlichen Nachwuchstagung (KANT I).
- Neetar, Helmi (1991), Ilmakaared rahvasuus. *Keel ja Kirjandus* 11: 656–665.
- Neetar, Helmi (2000), Ilmakaared keeleatlases. *Atlas Linguarum Fennicarum (ALFE 1)*. *Studia ad geographiam linguarum Pertinentia*. Eesti Keele Instituudi toimetised 6. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn. 87–98.
- Räisänen, Alpo (1986), Suomussalmen murrekirja. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia* 434. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- Räisänen, Alpo (1988), Kun itä ei tuntenut länttä. Itäsuomalaisista ilmansuuntien nimityksistä. *Suomalaisen Tiedeakatemian vuosikirja 1987–1988*, Helsinki. 129–138.
- Reuter, Otto Sigfrid (1934), *Germanische Himmelskunde. Untersuchungen zur Geschichte des Geistes*. München.
- Rydving, Håkan (2013), Words and varieties – Lexical variation in Saami. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 269. Helsinki.
- Sadowsky, Otto L. (1968), The cardinal point terms in the Finno-Ugric languages. *Ural-Altische Jahrbücher* 40: 229–230.
- Sipőcz Katalin (2003), Téri tájékozódás és grammatikalizáció. In: *A Budapesti Uráli Műhely IV. konferencia előadásai*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 234–247.
- Sivula, Jaakko (1986), Kansanomaisista ilmansuunnista ja niiden nimistä. In: *Maija Länsimäki (toim.), Sanallo sanoen. Pakinoita suomen kielestä*. WSOY, Porvoo–Helsinki – Juva. 231–234.
- Sköld, Tryggve (1964), The Scandinavian *nordr* and the Lappish System of Orientation. *Studia Ethnographica Upsaliensia* 21: 268–283.
- Sköld, Tryggve (1965), *Isländska väderstreck*. *Scripta Islandica*. Isländska sällskapetets åsbok, Uppsala. 16: 3–61.
- Szabó József – Borsy Zoltán (1983), *Csillagászati földrajz*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Természettudományi Kar, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Takala, Ulla (1990), Ruotsit ruolla, musta kansa murkinalla. Aterioiden nimitykset suomen murteissa. *Kielikello* 1: 10–17.
- Tallqvist, Knut (1928), *Himmelsgend und Winde*. *Studia Orientalia* 2. Helsinki. 105–185.
- Tamás Ildikó (2007), *Tüzön át, jégen át: A sarkvidéki lappok jojkahagyománya*. Napkút kiadó, Budapest.
- Tamás Ildikó (2015), A sarki fény színei Szimbólumok a számi nemzeti identitáskonstrukció folyamatában. In *EthnoLore*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve 32: 415–446.
- Toivonen, Yrjö Henrik (1954), *Lapp. lulle*. In: *Scandinavica et Fenno-Ugrica*. Studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954. Almqvist & Wiksell, Stockholm. 159–170.
- Tóth Anikó Nikolett (2009), A lapp égtájnevek kialakulásának kérdéséhez. *Folia Uralica Debreceniensia* 16: 121–132.
- Tóth Anikó Nikolett (2010), Földrajzi viszonyok és égtájmegnevezések a lappban. *Folia Uralica Debreceniensia* 17: 167–180.
- Tóth Anikó Nikolett (2011), Az égtájmegnevezések szemantikai vizsgálata a finnben és az észtben. *Folia Uralica Debreceniensia* 18: 155–164.
- Tóth Anikó Nikolett (2013), A karjalai égtájnevek. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 285–295.

- Tóth Anikó Nikolett (2014), A lapp szótáarak. In: Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonen, Rokon nyelveink szótárai. Budapest, Tinta Kiadó. 131–159.
- Tóth Anikó Nikolett (2015a), A számi (lapp) lexikográfia története. Nyelvtudományi Közlemények 111: 153–186.
- Tóth Anikó Nikolett (2015b), Motivációk és jelentésváltozás a lapp égtájnevek rendszerében. Folia Uralica Debreceniensia 22: 279–292.
- Tóth, Szilárd (2006), Põhjakaare nimetus Johannes Gutsloffil ja Heinrich Gösekenil paiwata põhl või pehwa pohl? Emakeele Seltsi aastaraamat 52: 152–157.
- Wehrle, Hugo (1905), Die deutschen Namen der Himmelsrichtungen und Winde. Strassburg.
- Weibull, Lauritz (1928), De gamla norbornas väderstrecksbegrepp. Scandia, Lund. 1.